

51 584

CSERJÉS KATALIN

ÜSTÖKÖS-EMBER, MONT BLANC-EMBER

VAJDA JÁNOS

A tiszatáj DIÁK-MELLÉKLETE

7.

1993. ÁPRILIS

Egy ember, akinek az isteni kegyelem hosszú életet ad, de aki e hosszú élet alatt a boldogságot, elégedettséget egy percre sem ismerte meg; aki nem kapta meg az élettől sem a szerelmet, sem a barátságot, sem az anyagi jólétet, sem a sikert, sem a gyermekek örömét, sem az elégedett nyugalmat... Helyette a mardosó gőg, kárpótlásul a magányért a kiválasztottság, a más milyenség tudata. Önmagát üstökös-embernek tartja, toronymagasan az emberek felett. Érzi-e ez az ember önnön fogyatékoságait, érzi-e, hogy tehetsége nincs arányban gőgjével, hogy nem biztos, hogy létre tudja hozni a Nagy Művet?

Kiválasztottnak, küldetéses embernek tudta magát Csontváry is, Ady is, de ők meg tudtak alkotni egy olyan szellemi teremtményt, amely a sikertelenség, a támadások ellenére roppant kielégülést, felszabadulást eredményezhetett.

Komjáthy, Reviczky, Vajda életműve nem ilyen. Az első dilemma az (számomra egyelőre eldönthetetlen), tudatában voltak-e ezek az emberek tehetségük korlátainak, vagy kiválasztottságtudatuk annyira elvakította őket, hogy úgy érezték: létrehozták a világraszóló teljesítményt? Mi gyötörte Vajdát igazán: hogy nem kapta meg a megérdemelt sikert; hogy nem tudta felépíteni azt a Művet, amire hivatottnak hitte magát; vagy a lét kínja? Az utóbbi biztosan, egész költészete erről árulkodik.

Vajda életműve egyenetlen, néhány remekmű, néhány döbbenetesen eltalált sor, de „kiolvasni” verseskötetét – mint József Attiláét, Pilinszkyét – nem lehet.

Olvassunk bele egyik töprengő gondolati versébe!

*Mivé leszünk, hová leszünk? Mi van
A koporsók, a sírok fenekén?
Nem csal-e a halálnak látszata;
Nem álnok tettetés-e a merev
Élettelenség? Vajjon a halál
Nem oly szünetidő-e, mint minőt
A vallató bíró kőpadra vont
Vonagló rabnak ad, hogy újból
Életre hozza, s gyógykezelgeti,
Jól tartja, hogy kénképessé tegye?
Egy ellenőrizetlen kényerő,
A mindenség hatalmában vagyunk.
Tehetetlen birkák a vágóhidon,
Kik jótévő kegynek tekinthetik,
Hogy nem tudják, mi végre vannak ott?*

*Igen, mi végre, mi jögon leszünk
S alkottatunk megkérdőzetenül?*

(Végtelenség)

Hiszen ez nem is vers! Se rím, se ritmus, prózai tördeléssel is lehetne szedni, akár egy naplót – a mi naplónk – lapjait!

A gimnáziumi tankönyv és szöveggyűjtemény Vajda életművéből a következőket tartja ismertetésre érdemesnek: a *Nádas tavont*, *A vaáli erdőbent*, azaz a filozófiai versek halványabbjait, a *Húsz év múlva* és a *Harminc év után* című verseket, azaz a két már letisztult, a poklok gyötrelmeit rég nem éreztető szerelmes verset, melyek – önmagukban állva – abszolút nem adnak reális képet a Gina-szerelemről. Ott áll még a *Credo*, amely alig-alig vers, bár igen tisztos tartalmakat szólaltat meg, s még leghitelesebbként *Az üstökös*. Ezzel a tanterv lényegében hamis és alapjában szürke, érdektelen képet hoz létre a költőről; a Tragédia után lapos, unalmas olvasmány... Pedig hosszú, töprengő, önkínzó verseiben Vajda bizonyos értelemben ugyanazt kérdezi és panasolja, amit Madách.

Nincs költő, aki ennyit kérdezett volna. Nincs költő, aki ennyi három pontot, befejezetlen mondatot írt volna, ennyi felkiáltójelet – megválaszolatlan, megválaszolhatatlan, kínzó kérdések monomániás feltevője.

E kérdések nem rendkívüliek. Olyanok, melyek minduntalan megfogalmazódnak bennünk magunkban is, emberlétünk alapvető kérdései, a „lenni vagy nem lenni” (de gondoljuk meg, Hamlet mit válaszol!) dilemmája:

- Van-e célja a világnak s benne az embernek?
- Miféle rend mozgatja a kozmoszt?
- Létezik-e Isten, s ha igen, milyen módon?
- Véges vagy végtelen az univerzum?
- Mi van a halál után?
- Test és lélek ellentéte.
- Van-e értelme az életnek, vagy épp a meg-megújuló szenvedés a lényeg?
- Mit tegyen a végtelenen hitetlen ember?, és így tovább...

E kérdések egyrészt alapvetőek, másrészt oly mértékben köznapiak, hogy rossz formában, sekélyesen felvetve akár slágerben is szerepelhetnek. Évekkel ezelőtt egy jogász ismerősöm, aki kiváló fuvolista is volt és jó szakember – könnyekig meghatódott egy magyar sláger életbölcességén az elmúlásról és a szerelem tűnékeny voltáról. A szöveg, amit hallgatott, ugyanazokról a fájdalomokról beszélt, mint legszebb költeményeink. Csak épp a felvetés módja, a hang volt felületes és a negédességig közhelyes. Mitől marad valami frázis, mitől válik reveláció erejű nagy művé? Mennyire objektívek a „jó mű” kritériumai? Vajda versei néha borotvaélen táncolnak, az olvashatóság határán:

*Ti ott a főséges égbolton
Tündöklő fényes csillagok,
Nagyok, dicsők!... de én azt mondom,
Az én szerelmes kis galambom
Szemében szebb, jobb fény ragyog.*

(Csillagok)

*A hajón a könnyű podgyász,
A szívemen a nehéz gyász,
Az égen sötét ború.*

(Búcsú)

Az ember egyéni vágya az önkifejezésre, gondolatközlésre jogos lehet, ám nem biztos, hogy ez másnak – nekünk, olvasóknak is – élményt jelent.

Ami Vajdát számomra fontossá teszi, az nem elsősorban filozofikus tájverseinek szépsége, a gondolati mélység vagy tömörség, ahová eljut. Érzem, élete a tét, a szenvedő, a magát kínzó, pokoljáró ember szíve ott lüktet – ma is elevenen – a sorok mögött. Érzem, hogy neki e kérdések nagyon fontosak, nem bír szabadulni tőlük; s ettől válik számomra is sorsszerűvé ez az idegőrlő kérdezés. Vajdát nem lehet megszeretni, szánni sem. A téboly határáig csapó fájdalom őszinteségét azonban nem lehet tőle elvitatni.

Talán, ha volna türelmünk és volna értelme Vajda-szótárt csinálni, látnánk, hogy az „átok” szó az, amit leggyakrabban használ. A Gina-versek szókincse a Pokol szótárából származik: kárhozat, tűzláng, rémült angyal, égő erdő, kénköves bűz, öldöklő kerubok, vad vihar, villámfény, eleven seb és vér:

*Mintha örvény fölött járnék,
Vagy elfödne sötét árnyék;
Egem végig beborulva
Haragosan villámolna;
Virágok és falevelek
Ijedtökben reszketnének;
Rám fekete felhők közül
Úzve gonosz sejtelemtül
Integetve, esdekelve
Rémült angyalarc meredne;
És azonban ember, állat
Szédelegve futosnának,
Kézkulcsolva, nyöszörögve;
Távol orkán már hörögne
Iszonyú nagyot csattanva
Az égbolt ketté hasadna,
S hullana a kénközűzpor...
Ah, polkolkin-kéjes mámor!
És én ezt mind, mind átérezem,
Valahányszor rád emlékszem...
Mégis mindig rád emlékszem!*

(Gina emléke, XXXI.)

Elátkozott költő, elátkozott ember, a francia elátkozottak magyar rokona, mondhatnánk, Verlaine hasonló című antológiájának szavait felhasználva. Mit jelent ez az elátkozottság? (Az „átok” szó sokféle jelentésén gondolkodhatunk el Ady *Az én magyarságom* című verse kapcsán is: milyen okokból nevezheti valaki saját büszkén vallott magyarságát átkozottnak?)

Vajda elátkozott ember, mert átkozottul szenved itt e földi létben, s szenved főként a síron túli lét bizonytalanságától; elátkozott, mert mások átkozzák, bírálják, kivetik maguk közül: mert átkozottul egyedül van; mert maga is gyűlöl s átkoz mindent és mindenkit: megkeseredett embergyűlölő, akinek arca Palágyi Lajost tigrisre, oroszlanra emlékezteti, Mikszáthot kivert bikára. És elátkozott költő, mert versei kínnal és kínból születnek, nem tud nem írni, de a sorok kiszakadt eleven húsdarabok,

tárgyasult formái éjszakai lidérces álmainak, mikor – annyiszor – vadul rázta házassága alatt a belülről gondosan bezárt hálószoba ajtaját. És átkozott költő azért is, mert a kifejezhetetlenség démonával küzd, talán ugyanazzal, ami üresen hagyatja Mallarméval a papírost. (Emlékezzünk: Balassi is „átkozott”-nak nevezte költeményeit gyönyörű búcsúversében.)

Vajda, és itt elsősorban a hozzám legközelebb álló filozofáló hosszúverseire gondolok, különösen ismeri a tudat önszemléletével kapcsolatos gyötrelmeket. Említettem az előbb a művészi kifejezhetetlenség vagy kifejezésre képtelenség fájdmát:

*Nem ért minket soha senki!
Amennyit mi gondolunk,
Mind kevés az, amit abból
Kifejez a mi dalunk.
Aminek örülni tud más,
Szánjuk vagy nevetjük azt;
S ami nekünk fáj, nem értik,
Dehogy értik a panaszt.*

(Költő barátomhoz II.)

A modern művész problémája ez: a szóba vetett hit és bizalom megingása. Kölcsey *Elfojtódásában* nem azt panaszolja, hogy elmúlt a boldogság (ha volt egyáltalán), hanem hogy képtelen sírni, azaz kifejezni a fájdmát. *Költő barátomhoz* című versének II. darabjában mintha a dolgozat elején felvetett dilemmára válaszolna Vajda: érezte, igen, éreznie kellett, hogy nem képes a benne rejlő mélységeket szóba önteni. Csontváryt monomániás örülete átragadta a kétségeken és lehetővé tette neki a hihetetlen teljesítmény létrehozását. A „Vámos” Rousseau isteni kegyelemből megkapta, helyváltoztatás nélkül is, amit Gauguin hiába keresett Tahitin: a Paradicsomot. Naiv lelkével képes volt papírra vetni az Edent, míg Gauguin utolsó képe havas táj: nem lelt otthonra a távoli szigeteken sem. Rimbaud húszesztendő korában leteszi a tollat, s elindul „részeg hajó”-ja útján. Baudelaire nem megy sehova, Mallarmé sem, de hisz „az igazi utazók azok, kik mennek, hogy menjenek...” – nem célból, nem okból, hanem mert az öntudat, e nyugtalan, az emberi megismerést ostromló kapitány hajszolja őket. Ilyen értelemben lehet utazó és elátkozott művész Vajda János is.

*Mintha ebek csaholnának,
Mire a vadállat
Sebeivel neki ront a
Legsűrűbb magánynak.*

*Hova nem hallatszík
Semmi hír harangja,
Ebek vonítása:
Néma sivatagban
Rohanok én; de mi haszna?
Nyugtom nem találom;
Mit ér, hogy nem látok embert,
Ha – magamat látom...*

(Naprul napra)

Dolgozatomban elsősorban a hosszabb lélegzetű gondolati versekkel, a *Nyári éjjellel*, a *Hosszú éjjellel*, a *Végtelenséggel*, az *Est-haranggal* szeretnék foglalkozni. Előbb azonban vessünk egy pillantást Vajda tájaira!

*Száll a hegyre barna felhő,
Zúg alatta már az erdő.
Észrevétlen langy lehellet
Rázza a faleveleket.*

*Hajaszáli a vadonnak:
Hervadt levelek szállongnak,
Fecske földet-szántva röpdés,
Minden oly merengő, csöndes.*

*Erdő, mező, merre nézek,
Egy nehéz, bús előérzet.
Hosszu árny kísért a réten,
Szél sohajt az erdőn, mélyen...*

*Valami nagy, rejtett bánat
Fogja el az egész tájat;...*

*...Hova lett a nap az égről?
Hirtelen hogy elsötétül!
Mintha állana ítélet,
Valakit kivégeznének...*

*Hideg szellő száll a fákra,
Tővig átborzadnak rája;
Mintha hóhér keze volna,
Mely szemeiket befogja.*

*Halálcsöndesség az erdőn;
Néha hull alá rezzentőn
Egy-egy levele a fáknak,
Mintha könnyet hullatnának...*

(Sirámok)

*Az égen a felhő egymást üzi-hajtja.
Suhogva a parton hajlong a sikár.
Csóválja a fejét a hegyélen a makkfa:
Hogy oda megint az örömteli nyár!
Gyülemlik a holló, varjú kavarogva.
A cinege fázik a túskebokorba.
A kerti harasztzon zokogja a szél:
Elhervad a rózsza, lehull a levél.*

(Őszi tájék)

Sokat foglalkoztat a XIX. század tájbrázolásának átalakulása. Hol ragadható meg az a pont, amittől kezdve a külső, reális tájból belső, lelki táj lesz, s egy lépéssel később

már látomás. Az világos és élesen elhatárolható, miben mások Petőfi és Ady tájai, Mészöly Géza *Balaton-képei* és Csontváry *Cédrusa*, Gulácsy *Régi kertje*. De hogy Petőfi és Ady közt Vajda tájai hogyan képezik az átmenetet: nehéz kérdés.

Vajda tájai is lelki tájak, bár még nem veszítették el konkrét jelentésüket. Egész életében ott kísért a vaáli erdő emlékképe és a vízi vadászelek tavai, folyói. A tág horizontokat nem szereti. Kedves helyei a vadon, annak is egy homályos zuga, az idő ősz, szél rázza a fákat, vihar közeledik, barnába játszik minden. Petőfi vajon milyen tájakat szeretett? Igen, az Alföldet. De azon belül nehéz volna kedvenc nap- vagy évszakjait meghatározni. József Attila tájválasztása szűkebb: perem- és határvidék az, olyan zóna, ami már természet, de még emberi nyomokkal teljes. „Csúnya” tájak ezek: szemét, a pusztuló természet maradványai, emberi hulladék borítja. József Attila kezén mégis valami megfoghatatlan szépség lesz belőle.

Amit Vajda fest, az akár valóság is lehetne, van ilyen, ismerünk ilyen tájat. Mégis nyugtalanító, szorongató az egész: álmaink vetítenek ilyen megmagyarázhatatlanul szép, szuggesztív, de borzongató képeket. Létezik-e mindez, vagy pusztá képzelődés az egész? A fények és hangok az érzéki káprázatig fokozódnak: minden mozgásban, változásban van, nincs percnyi nyugalom sem. Látszat és valóság, lent és fent, itt és ott összemósódik.

*Mezőkön az árnyék, tengereken hab
Mulik, születik, mint mára a holnap.*

(Őszi tájék)

*Szirmok, levelek röpködnek a légben.
Körtáncban az élet és a halál.*

(Borongás)

*Nap alattam, nap fölöttem,
Aranyos, tűzes felhőben,
Lenn a fénylő víztükörben.*

(Nádas tavon)

A képek – és a kérdések – itt is egymást űzik-hajtják; a költő mérlegel, de úgy érezzük, egyik oldal se bizonyul meggyőzőbbnek. A tájra emberi lélek, emberi gondolat, emberi érzelmek vetülnek. Vajda lelkének zugaiban járunk. Van egy verse, ahol ezt ő maga mondja meg nekünk: lelke az az erdő, melybe az olvasó-utas tévedt: rémekkel teli dantei erdő:

Ne kutass, ne nézz lelkembe...

...

*Ne játsszál a gondolattal!
Ha bejársz a rengetegbe,
Benn egy kérdő szörnyeteg van;
Ne kerülj-vigyázz-elejbe!*

...

*A tükörbe néznek mások;
Én egy pusztá kertbe járok,
És magamat látom abban
Egyre dúltabb, halványabban.*

Erdei mélyén ott rejtőzik ő maga, a „kérdő szörnyeteg”. Aligha adhatott volna pontosabb meghatározást önmagáról! Tájverseit olvasva vetődik fel az olvasóban még egy gondolat. Vajdát mélyen foglalkoztatja az Idő viszonylagossága. A bergsoni relatív idő ott lüktet verseiben. Az idő a látszat–valóság, lényeg–jelenség kérdéseivel együtt vetődik fel. Az idő, az örökkévalóság, a végtelenség, az örök jelenbe zártság elméleti gondoljai végigkövetik a XIX. század gondolkodó emberét. A térrel még csak megbirkózik az emberi értelem, ha a végtelenségről képtelen is fogalmat alkotni. A tér mégis hordoz valamiféle anyagi jelleget, vannak tárgyasulásai. De az idő kicsúsztat a vizsgálódó látteréből: van-e valójában múlt, jelen és jövő, vagy csak a pillanat van, az örök jelen, a pillanatba zártság? „Jelen vagyok” – mondja a magyar, és így is van, saját életében nem tudok egy percre sem jelen nem lenni. A múltba tevőlegesen beletnyúlani nem lehet, de megsemmisíteni sincs módunk: az ember a jóvátehetetlenséget érzi. A jövő bizonytalan, szemünk láttára, pillanatról pillanatra valósul meg (akár Sartre *Undorában* az öregasszony vonulása közben), a jelen egymásra rakódó másodperceiből. De ha csak a pillanat van – ez is olyan megfoghatatlan! Mi a pillanat? Nincs olyan parányi egység, aminél ne lenne még kisebb! Nincs pillanat, nincs idő! Csak tudat van, sérült, sebzett tudat, mely talán az élővilág tumoros túlféjlődése az emberben: mindenestre szenvedésünk legfőbb forrása:

*Minden csendes, minden álmodik és boldog;
Csak én vagyok ébren, engem éget a nap;
Nekem fáj a sugár, mely hiába ragyog,
Homlokomon vámpír: vérivó gondolat.*

Vajda is ezekkel a kérdésekkel vívódik: a „hóhér idő”-vel.
Már Petőfi is beszélt az „örök jelen”-ről:

*Mögöttem a múlt szép kék erdősége,
Elöttem a jövő szép zöld vetése;
Az mindig messze, és mégsem hagy el,
Ezt el nem érem, bár mindig közel.
Ekkép vándorlok az országuton,
Mely puszta, vadon,
Vándorlok csüggedetten
Az örökkétartó jelenben.*

Ez a vers a Felhők-korszakban készült, s mondják, Vajdához épp ennek a korszaknak a Petőfije áll legközelebb. (Az „örök jelen”, a jelenbe zártság, a kitáguló idő kérdéséhez fontoljuk meg még Ady korai Léda- és létharc-verseit, pl. *Vad szirttetőn állunk, Félig csókolt csók, Harc a Nagyúrral, Jó Csönd-herceg előtt* stb.!)

Az idő örök vagy mulandó-pillanatnyi volta azonban már átvezet bennünket Vajda (számomra) legfontosabb gondolati verseihez, azokhoz a kínzó kérdésekhez, melyekre e „nagy” versekben keresi a választ.

Ha most fontolóra veszem, a sok csillapíthatatlanul visszhangzó, monomániásan ismételt kérdés közül ki tudnék-e egyet emelni, ami Vajdát legsúlyosabban érinti, talán a következő mondanám: a hamleti dilemma, a „Lenni vagy nem lenni” kérdése, s hamleti a szorongás tárgya is:

*Meghalni – elszunnyadni – és alunni!
Talán álmodni: ez a bökkenő;
Mert hogy mi álmok jönnek a halálban,
Ha majd leráztuk mind e földi bajt,
Ez visszadöbbszent.*

(Hamlet)

Mi van a halálon, a síron túl? A test elporlad, de vajon végleg elnyugszik-e az öntudat is? A halál vágyott állapot, csak biztosak lehetnénk: teljes a megsemmisülés. Ez Vajda legfőbb gondja. De rögtön ezután és emellett a kozmosz kifürkészhetetlen törvényeire is kérdez; az emberi megismerés hatáira; Isten létmódjára; a végtelenre térben és időben.

Két versről részletesebben szólunk: a *Nyári éjjelről* és a *Végtelenségről*. E két költemény az, amiért Vajda odakerült a számomra legfontosabb költők mellé. Nem tudom riadalom, borzongás nélkül olvasni e két verset, kényszerítve érzem magam, hogy Vajdával együtt magam is feleletet várjak megválaszolhatatlan kérdéseire.

A *Nyári éjjel* címe akár idillt is ígérhet. Jól ismerjük a költészetnek azt a vonalát, ahol a meditáció kerete a táj, a hosszú természeti bevezető után innen lendül magasba a képzelet. Ez a menete Csokonai *Az estve*, Berzsenyi *A közelítő tél*, József Attila *A Dunánál* c. versének.

Úgynevezett „tisztá tájlíra” talán nincs is: a látható világ lenyűgöz, de csakhamar befelé, az emberi dolgok felé fordul a figyelem.

A *Nyári éjjel* alapszituációja, amint az ember éjnek idején felpillant a csillagokkal teli égboltra. Ez az eget befogó pillantás, a szemlélőnek megadatott panoráma nem egyéb Vajda szerint, mint parányi kulcslyuk, melyen át a végtelent fürkésző értelem a kozmoszba tekint.

„S mit látni ottan?” Vajda kérdez, felel és újra kérdez – ezt a versmenetet is ismerjük már a magyar költészetből. Hasonló vázra – kételkedő kérdések és rájuk adott szenvedélyes, szélsőséges válaszok – épül fel Vörösmarty *Gondolatok a könyvtárban* című verse, Kölcsey *Zrínyi-dalai*, de csak Vajdánál fordul elő, hogy a kérdő-felelő gondolatmenet lezáratlanul, azaz kérdéssel végződik. Bár, ha jól meggondoljuk, a *Tragédia* gondolatmenete sem ad egyértelmű válaszokat: még azt is nehéz eldönteni: hívó vagy hitetlen művel állunk szemben.

„S mit látni ottan?” Csillagok rajai vonulnak hátborzongató rendben odafönt. Logikus a kérdés, hogy „hol a fő, mely vezényel itten?”. Hihetetlen, hogy „pásztortalan nyáj volna a világ”! A vezért bizonyosan középen kell keresni! „Keressük ottan, ott lesz ő, az isten...”! Csakhogy: s itt ér véget az első patthelyzetet teremtő, kétségbejuttató gondolatmenet:

*De hát a térben, melynek széle nincsen,
Hol a közép? – Sehol, vagy mindenütt?...*

Isten térben elhelyezhetetlen. A világegyetem térbeli végtelenségével emberi aggyal megbirkózni képtelenség. Beleeshetek a kulcslyukon, de felelet nem érkezik.

A II. rész az időről szól. Monumentális kép: sarkig tárulnak az idők kapui, s látjuk a kozmosz pusztulását. De a pusztulás nem végleges: a végtelen időben végtelen a megújulás is – az üstökös tüze életre kelti a mindenséget (mennyire személyes élménye lehet Vajdának az üstökös, hogy több helyütt is fontos szerepet szán neki verseiben,

önarcképévé teszi! Az az üstökös lehetett a kiinduló élmény, melynek megjelenéséről Csontváry is megemlékezik az 1910-es években írt *Önéletrajzában*. Ő azonban nem az üstökös képében ismer önmagára, hanem a cédrusban).

A kozmosz pusztulását festő képek borzongatóak:

*Világtalan napok csoportja
– Üres halálfejek – dermedten
A sötét éjszakában bolygva
Kisértik egymást, jéglepelben.*

Akár ha Vörösmarty Éj monológjából, vagy a Tragédia Ūr-színének szerzői utasításából származnának!

*...nem lesz föld, s a tenger eltűnik.
Fáradtan ösvényikből a napok
Egymásba hullva, összeomlanak;
A mind enyész, és végső romjain
A szép világ borongva hamvad el;*

(Csongor és Tünde)

*Hóval és jéggel borított hegyes, fátlan vidék.
A nap mint veres, sugártalan golyó áll
ködfoszlányok között. Kétes világosság.*

(Az ember tragédiája)

Ilyenkor érezzük, milyen nagy költő Vajda János!

Ez hát a világtörvény: az örök körforgás – a XIX. századi gondolkodás réme. „Sötét és Semmi” voltak, vannak és lesznek... Az ember felér egy újabb kor Babel-tornyának tetejére, bepillant a mennyek országába, de aztán a „nagy hinta játék” újra a mélybe viszi, és kezdhet újra „túrni és tanulni”. „Ez hát a sors és nincs vég semmiben? Nincs és nem is lesz, míg a Föld ki nem hal, s meg nem kövülnek élő fiai.” Itt vége is van Vörösmarty versének; ami még ezután következik: a program, a nemzetért folytatandó küzdelem állítása – nem a gondolat, a vers belső logikája szerint következik, sőt minden épp ez ellen a konklúzió ellen hat. Vörösmarty – akár korábban Zrínyi, majd a „mégis-morál” Adyja, a *Hazám* 7. szonettjének József Attilája – önmagából, saját lelkéből, a világot mozgató törvények ellenére meríti az erőt az újrakezdéshez, küzdelemhez, sőt nem is akármilyen általános célért, hanem a nemzet javáért. Heroikus pesszimizmus vált heroikus, mélyen megszenvedett optimizmusra, akár Vörösmarty *Vén cigányában*...

Kanyarodjunk vissza! Vajda nem ezt az utat választja. Benne megvan a hős nagysága, ereje, magánya is, de optimizmust aligha találunk!

A Nyári éjjel következő képei a Tragédia harmadik színének kozmikus színjátékára emlékeztetnek. Ádám előtt elvonulnak a természet erői, és Ádám beleretten a látványba:

*Mit ér, mit ér e játék csillogása,
Előttem mely foly, nem hatok belé –
S nekem csak egy rejtéllyel több jutott. –*

Ádámot itt az riasztja, hogy Lucifer valami olyat mutatott neki, amibe beleavatkozni, aminek részesévé válni nem tud, ahol tehetetlen báb cselekvő hős helyett. A kozmosz ellenében nem lehet küzdeni. A történelem lesz majd az értelmes emberi cselekvés tereuma.

Vajda a látottakból (látomásaiból) más következtetést von le:

*Alakok, tömbök, mindig újak
Jönnek, suhannak, mint a felhők.
Örök a léte a salaknak.
Elmulandók csupán az élők?*

Az anyag örök, a Földön az anyag tömege, száma adott, csak annak egyszeri, esetleges inkarnációja, élőbe költözése a mulandó. Az élet elmúlik a véges egyed számára, anyagi része azonban jóvátehetetlenül itt marad a Földön.

*Ez öntudatlan, zagyva minden,
Ez volt, van és lesz mindörökké.
Gondolkodó lény percig itten
Él, meghal, aztán – soha többé?...!*

Most látom: egy sor, melynek végén kérdőjel, három pont és felkiáltójel is van!

A II. rész is kérdéssel végződött. A vers legdrámaibb része következik: a „kamera” Tér és az Idő végtelensége után az egyéni sorsra szűkít. Nem tudok nem gondolni Pilinszky Apokrifjére, József Attila Reménytelenül c. versének részletére:

*Így indulok. Szemközt a pusztulással
egy ember lépked hangtalan.
Nincs semmije, árnyéka van.
Meg botja van. Meg rabruhája van.*

*Az ember végül homokos
szomorú, vizes síkra ér,
szétnéz merengve és okos
fejével biccent, nem remél.*

Az anyagi világ végtelenségébe egyszeri-rövid léttel (így eleve reménytelen küzdelemre ítélve) vettett ember utolsó számonkérő, intellektuális útja. Ádám, a Paradicsomból kiűzetett, történelembe vetett Ádám... Örök magyar problémák ezek? Örök emberi problémák?

*Elindul im egy árva lélek,
Előtte a nagy pusztaság;
Az úttalan végtelenségnek
Kétségüzötten neki vált.*

Mennyire valós ez az út, ez a számonkérő-kereső utolsó út? Dante útja jut eszünkbe az emberélet felén. Az ő „sötét erdeje” is bírt reális vonásokkal: a Pokol az erdő legmélyebben fekvő, legsötétebb részén kezdődött, feltekintve láttuk a hajnali fényben fürdő hegygerincet, lefelé haladtában mindig az alsó lábra nehezedett a nagyobb súly..., de a farkasnak már csak a képe tűnik fel: ez már látomás – allegória. Dante egy erdei, majd túlvilági útba képesíti a világgal szemben eddig föltett összes

kérdését. Vajda mifajta kérdéseket tesz fel a maga útján? Isten felől faggatózik: hol van és kicsoda voltaképpen. Anyagi létező, esetleg bolygó formájában, „Vagy ő az, az örök idő”? Metafizikus létező volna, az idővel, ezzel a teljességgel megfoghatatlan, labilis, ránk mégis sorsként nehezedő szubsztanciával azonos? A „Miért e lét?” hármát is jelent egyszerre: mi létünk oka, értelme, célja. A sodró erejű kérdések elvezetnek a legkínzóbb dilemmához:

*De túl a néma sírok halmán –
Mi rejlik ott a föld alatt?*

*A mulandóság lehangol csak,
Az öröklét kétségbe ejt.*

Hát itt vagyunk! Ez az, ami Vajdát legjobban gyötri. Halálfélelem, ami természetes; de ami számára még riasztóbb: a síron túli lét bizonytalansága. Itt aztán, Vajda verseit olvasva, sokfélélt gondolhatunk. Hol azt veti fel, hogy ne legyen léten túli lét, ne legyen szellemlet a halál után: ne éljen tovább a tudat. Másutt az újabb inkarnációtól, az anyagba való újult visszaszületéstől fél, ahol a kínokat csak még növelné, ha a lélek nem inna a Léthe vizéből (idézzük Janus Pannoniust), s így nem felejténé el korábbi létformáit.

*Im itt vagyok a sötétségben,
Tehtelen, árva, elhagyott.
Nem hogy kié, de voltaképen
Azt se tudom, hogy mi vagyok?*

A gondolatmenetnek még nincs vége; az ember borzongva olvassa tovább. Nem csak a jövőről, saját jelenéről, pillanatnyi létmódjáról sincs a szubjektumnak biztos képe. Ádám *Tragédia*-beli kérdései visszhangzanak; a világot a determinizmus vagy a szabad akarat uralja. Ezt a dilemmát végre eldönti Vajda, a szabad akarat rovására. (Emlékezzünk Ádám heroikus kísérletére a szabad akarat bizonyítására: legalább halála időpontjáról maga dönthessen öngyilkossága által!)

Az apák bűneiért lakolva, Ádámon kívül most már Byron Káinja is eszünkbe jut, aki vak dühvel lesi éjszakánként az Éden falain belül villogó kerub-pallosokat. Hogy lehetne így az üdvözülésben hinni, a túlvilágban? Hát hittel, keresztényként! De Vajda a „hit koporsókötelét” nem bírja felvenni, viszont egy „fájó isten-csonk” benne maradt, s sajog, sajog... Ez azonban már átvezet a másik vershez, a *Végtelenséghez*.

Bűn a teremtés, átok e lét

Íme, a vers konklúziója. Lucifer fő vádja is az volt a Teremtő ellen, hogy diletáns; amit létrehozott, nem kozmosz, csak káosz, csak átrendezte a már meglévő anyagot, melynek tulajdonságait nem ismeri, vagy ha ismeri, befolyásolni nem tudja. Éva a II. színben így okoskodik: ha a bűn „be volt kalkulálva” a teremtésbe, úgy az ember nem felelős érte, az Úr pedig gonosz. Ha nem volt programba véve, csak hiba csúszott a műbe – a Teremtő diletáns. Egyként az ember bőrére megy ki a játék.

*Ölj meg, de igazán, valóban
Örökre öld meg lelkemet.*

Mit kér Vajda utoljára, a költemény végén? A lélek végleges pusztulását. Idézzük fel, ha vázlatosan is, az emberi szellem fejlődésének egyes stádiumaiban mit kért az egyén önnön halál utáni állapotával kapcsolatosan!

A görög mitológia hőszainak egy része (Dionüszosz, Heraklesz) súlyos megpróbáltatások után elnyerik az öröklétet (az örök fizikai létet), azaz a halhatatlanságot. Achilleusznak, Gilgamesznek, a sumér királynak ez nem sikerül, az élet fűvét megeszi egy kígyó. Hölderlin beszél Hyperion sorsdálában az isteni és emberi létállapot különbségéről: az isteni lét, épp mert nincs halál, így igazi szenvedés sem, tulajdonképpen értéktelen, illetve értékelhetetlen. Aphrodité megsebesül a trójai harc téren, de fent az Olymposon sírása a nektároskehely mellett olthatatlan kacagásban oldódik fel. Mennyire vágyott az öröklét! A mükénéi kor arisztokratikus világa a halál ellenszerét a hősi hírnévben vélte megtalálni.

A kereszténység a halál után ígér öröklétet. Felismerik, hogy a test mulandó, hát legalább a lélek... Dante a Színjátékban azzal vívódik, hogy ábrázolja a Pokol fizikai szenvedéseit testtel immár nem rendelkező halottakon. Az egyiptomiak kétségbeesetten igyekeznek konzerválni a testet, hogy a Ka visszataláljon a Bához a halál utáni válságos állapot elmúltával. A keleti filozófiák és a neoplatonizmus a lélek örök voltáról beszél: Isten környezetében él a lélek, és újra meg újra inkarnálódik az anyagban. Az ezoterikus, teozofikus tanok már itt e létben vélik elérhetőnek az isteni szubsztanciával való egyesülést, kellő koncentráció által.

Vajdát e vigaszok közül egyik sem élteti. Őt legjobban Nietzsche Zarathustrája tudná megvigasztalni, aki a haldokló kötél táncost azzal biztatja: lelke hamarabb múlik el testénél is. Ezért könyörög Vajda is a Nyári éjjel végén: örök, végleges, biztos halálért. Micsoda poklokat érhetett meg, mire idáig jutott!

Vajda idővel vívódó legnagyobb verse a megrendítő Végtelenség. Ha csak ezt az egyetlen verset írta volna, akkor is felejthetetlen költőm lenne! Pedig nem is vers, vagy alig az. Kíváncsi lennék, milyen hatást keltene prózai szöveggént gépelve. Hangos vagy félhangos, fel-felerősödő, szünni nem akaró töprengés, a tudat és az öntudatlanság határán. Ismétli önmagát, mindegyre visszakanyarodik ugyanahhoz, a legkínzóbbhoz.

A vers elején a Föld egésze jelenik meg óriási temetőként, az anyag temetőjeként:

*Ha járok a sírok között,
– S mikor nem ott jár a balandó!*

Szenvedélyes magasságba csap a vers már a legelső egységben. A Földön az anyag mennyisége adott, de hogy erre hányszor, mily alakban szállt rá az élet: Ki tudja? Egy bizonyos: a lét szenvedés, és „mi volna... lehetetlen / Az örökkétartó időben?”

Ennek az „örök”-nek az eszméje riasztja Vajdát most is. Ember, meggondoltad-e, amikor temetőid kapuján a „Feltámadunk!” felirattal vigasztalsz, mit is jelent e „gondolatkisértet, fogalomszörny”?! És valóban! Dantét olvasva, Sziszüphosz, Prometheusz sorsát vizsgálva az ember úgy érzi, a legszörnyűbb az lehet, mikor a szenvedésnek még a halál, a megváltó halál sem szab gátat! Rettenetes lehet a halhatatlanság!

Az idő a világ ura, örökké tartó kohója mindent megőröl: a Kínt s a Gyönyört is. Ez vigasz? „Megunni, / Megszokni a pokol tüzét!” A fájdalmas kérdések egymást érik, a rövid mondatok egymásra peregnek: teljes a bizonytalanság, tanácstalanság. Biztos-e a „könyörülő halál”, „Ki mondja ezt?”

*A hitvallás, a vak,
A tudománynak, e világtalan
Koldusnak*

Csak a hit vigasztalhat és hitegethet bizonyossággal, tudni semmit sem lehet: a hit vak, a tudomány világtalan, de míg az utóbbi cserbenhagyja az embert, addig a másik, a hit elringat, ígér. Ezt az utat kell hát választani? A vers egyik fő kérdése ez.

Vérfagyasztó kép a sírokat felvájó, bonctermi halottakat virrasztó költőről. A Rembrandt *Dr. Tulp anatómiája* című képét néző ember is erre gondol: „van-e bennünk (a halottakban) képzelem, tudat...?” Ezekre a kérdésekre nincs válasz, még akkor sem, ha mára a tudomány felelete egyértelmű. A halállal, a test felbomlásával, a tudat megszűnésével vagy más régiókba helyeződésével nem tud megbirkózni az agy.

A kétségek erdejében egy biztos pont: „Az, hogy vagyok, leszek.” Ami egyszer megszületett, nem távozhat az anyag börtönéből.

Mivel érvelhetnénk Vajda ellenében? Mit hozhatnánk fel iszonyatos vulgármaterializmusával, riasztó determinizmusával szemben? Mit szólhatunk Taine és a milió-elmélet ellen, mely azt mondja, hogy az Idő, a Faj és a Körülmények foglyai vagyunk, s az érzelmek, erkölcs olyanok, mint a vitriol és a cukor; mi magunk pedig, akár a leejtett kő, azt tesszük, amit ez a három diktál. Mit mondjunk a biológiai végzet ellen? Érveljünk Bergson élan vitale-jával? Hogy a szabad akarat a meglevő dolgok hallatlanul gazdag kombinációit hozhatja létre? Mi áll Ádám előtt a Tragédia utolsó színeiben, a megtérés után? Miben „bizzon bízva”? Hogy a megálmodott utat másképp-jobban-is végig lehet járni? Akár Lucifer számstatistikája a Tragédia XV. színeiben:

*Hogy ami itten leltározva van,
E lomkamra lajstromából egy
Láthatatlan porszemet ki nem vakarhat...*

még Isten sem: az anyag az Úr a Teremtő felett is. (József Attila is beszél az „el nem hibbanó szálló porszem”-ről, de ő épp a gyermekien tiszta, színes, szabad világra érti: „Kék, piros, sárga, össze kent / képeket láttam álmaimban / és úgy éreztem, ez a rend – / egy szálló porszem el nem hibbant.”)

Vajda, gondolatmenetének logikáját követve eljut a Teremtő tagadásáig: a végtelenség léte maga az, ami Isten feltételezését lehetetlenné teszi:

*Ha volt öröktől fogva e világ,
Azt akkor senki nem teremtheté.*

S vége sem lehet. A kérdések a mechanikus materializmus rendszerén belül teljesen logikusak: térbeli végtelenség és időbeli örökkévalóság. De mindez az anyagé, a tehetetlen, nyüzsgő, szellem nélküli anyagé. Az öntudat, a vérző emberi lét véges. S mi minden nem történhet meg az egyszeri, sebezhető szubjektummal e „kifejezhetetlen időben”? Hány döbbenetes jelzót használ Vajda az időre! „Hóhér idő”, „kifejezhetetlen idő”, „örökkétartó idő”...

Újra és újra olvasom a Végtelenséget, s már-már úgy érzem, nem is Vajda, hanem én magam vetettem papírra. Most már jelent annyit, mint Pilinszky *Apokrifje*, József Attila *Eszmélete*, Beckett szövegei, Kafka *A törvény kapujában* című írása. Nagy költő Vajda János! Szédítő gondolatok! A végtelen tapasztalatilag elképzelhetetlen, bár matematikailag leírható és vizsgálható.

S mi a helyünk ebben az iszonyatban, a „mindenség hatalmában”?

*Tehetetlen birkák a vágóhidon,
Kik jótevő kegynek tekinthetik,
Hogy nem tudják, mi végre vannak ott?*

Most még csak „mi végre”, de egy sorral lejjebb felhangzik a kérdés: „mi jogon”?

*Csak a vágóhíd melege,
muskátliszaga, puha máza,
csak a nap van. Üveg mögötti csöndben
lemondanak a mézáróselegények,
de ami történt, valahogy mégse tud
végetérni.*

*Világ báránya, lupus in fabula,
a jelenidő vitrinében égek.*

Kísértének Pilinszky sorai.

Felidéződnek az élet tündérvilág-szépségei. Hát ezeket is ismerte Vajda? Ezekről oly keveset beszél! Itt fogalmazott sorai is öngúnnyal, ironiával teltek; elhiggyük-e, hogy igazat ír? De hát nincs élő, még a legsötétebben látó sem, aki nem örült valaha a tavasznak, a lány szélnek, egy érintésnek. Még a legzordabb: Vajda János is ismeri az örömet. Legjobb lett volna meg sem születni; vagy ha már az, jóvátehetetlen-biztosnak lehetni a halál végleges voltában... Idegőrlő, ahogy mindegyre ugyanoda jut vissza!

És logikus, hogy a kétségbeesésében szélsőikig vitt gondolatfolyam ide torkollik:

*De hát mit ér, mi haszna
Kopognom a lehetlenség konok
Vaskapuján? Mi haszna verdesem
Fájó, törékeny fejem e kemény,
Áthatatlan óriás acéltömegbe?
Széttűzik ottan észrevétlenül,...*

„Ki dörömböl az ég boltozatján, / Mi zokog, mint malom a pokolban” – jutnak eszünkbe Vörösmarty sorai. Vajda az emberi megismerés határait ostromolja, pedig – tudjuk már Dante Odüsszeuszától – Isten azt nem tűri el, s „elront kicsinyűl” (az utóbbi két szó a Tragédiából való; minden nagy mű ugyanarról szólna?). Thomas Mann valahol azt írja Nietzsche-ről, hogy a megismerésben olyanra vállalkozott, amit emberi elme nem tud elhordozni. Odüsszeusz Dante által leírt utolsó útján megkerüli az akkori világ végét, alákerül a korong alsó felére, s megpillantja a Purgatórium hegyét. Tilos övezet: Isten a tántoríthatatlan megismerni vágyót halállal bünteti. Ádámot sem engedi a Földszellem az Űr-színben tovább repülni. Egyrészt, hogy óvja, de ez kétélű dolog. Ádám itt még, a fenyegetés ellenére, nem azért repül tovább, mert öngyilkos akar lenni. Dacol Isten döntésével, saját szellemének erejében bízva. De a „szentelt pecsétet”, amit az Úr „feltartott magának”, feltörni nem lehet. Győz a „vén Hazugság”. Az utolsó színben az Úr jó tanár módjára el is magyarázza Ádámnak, hogy emberi elme számára a tudás elhordozhatatlan:

*Ne kérd
Tovább a titkot, mit jótékonyan
Takart el istenkéz vágyó szemedtől.*

*A vak tudás kétségbeejt.
(Hosszú éjjel)*

*E nagy világon semmi sincs örök,
Csak maga az egész, az egyetem
Az idő és az anyagmennyiség.*

– összegzi még egyszer riasztó gondolatait Vajda. A sír éve átmenet csupán, felvonásköz egy új lét előtt. Mindig ugyanoda tér vissza. Mániákusan idézi fel a kízó látomást: temetés, lebocsátott koporsó, benne a halott, akit a szertartás után magára hagynak szerettei. Ki ne gondolt volna még erre? Ki ne élte volna már át a temetés abszurditását? Tudom, hogy az egyik legszentebb emberi törvény a halott elföldelése – mégis: teljes képtelenség a személyiség vonásait még őrző test sírbatétele! Mi lenne, ha a halott valóban érezné a magányt a rokonok távoztával? Ha valóban látna-érezkelne mindent?! Vajda kényszerít ezeket a riasztó képtelenségeket komolyan venni. Ő valóban ettől rettegett.

*A tudomány tántorogva, szédelegve
Tapogatózik ez örök sötétben.*

Hallottuk már egyszer a versben, hogy a tudomány, „a világtalan koldusasszony” teljesen tehetetlen: e kérdésekre képtelen választ adni. Ismét a nagy „hinta-játék”: a tudomány, az emberi elme feljut a megismerés csúcsaira, itt a fausti helyzet. Ugyanazon az úton visszatérni nem lehet. Gyakori dolog, hogy a legnagyobb természettudósok, életművük konklúziója- vagy zsákutcájaként – istenhívóvé válnak. Mintha Kierkegaard-t hallanánk. Az egyik szellemi stádiumból a másikba térés kétségbeesést szül. A megismerés határait ostromló ember számára három út marad: óriület, öngyilkosság vagy vakhit. Ez Vajda utolsó látomása, ezt az utat járta a sziklára kilépő Ádám is:

*El, vissza innen, e rémületes
Szédítő merdélynek pereméről!
Inogni érzem a talajt, – megindul
A föld alattam; forog a világ;
Szakadozik az égbolt...*

Nincs más megoldás, mint a „hit koporsókötele”, melyet ha az ember megragad, s leereszkedik rajta a sötét völgybe, onnan nézve az égbolt egy szelete nem riasztó már, mert

*nem kutatja többé,
Csupán imádja titkait.*

Ez hát Vajda utolsó szava? De hát a hitetlen Isten sem segíthet! Ady találkozására gyermekkorára istenével *A Sion-hegy alatt* című versben kudarcba fullad; a lírai én nem képes megnevezni az aggastyánt, holott az készséges, kész a vigasz nyújtására. Vajda sem ragadhata meg azt a „koporsókötelet”. Bizonyára késő öregkoráig, halála percéig viaskodott a belénótt isten-csonkkal s kízó kérdéseivel.

Furcsa, talán túl sötét képet festettem Vajda Jánosról. Pedig ott *A vaáli erdőben* és a *Nádas tavon* melankolikus szépsége, a *Honvéd naplójának* néhol már-már cinikus realizmusa, vallomásos hazafias versei, a két hírhedt röpirat figyelmes józansága... A diákok talán megbocsátják nekem ezt a szubjektivitást: én ilyennek látom Vajda Jánost, leginkább ilyennek. Lehet, hogy erre valaki azt mondja: ha így van, ez a Vajda János nem is való diák kezébe! A tanítással töltött évek engem másról győztek meg; igazi nagy művészet legtöbbször szenvedésből születik, és az igazi nagy művészet épít, nem rombol. Önmagammal való szembesülésre kényszerít.